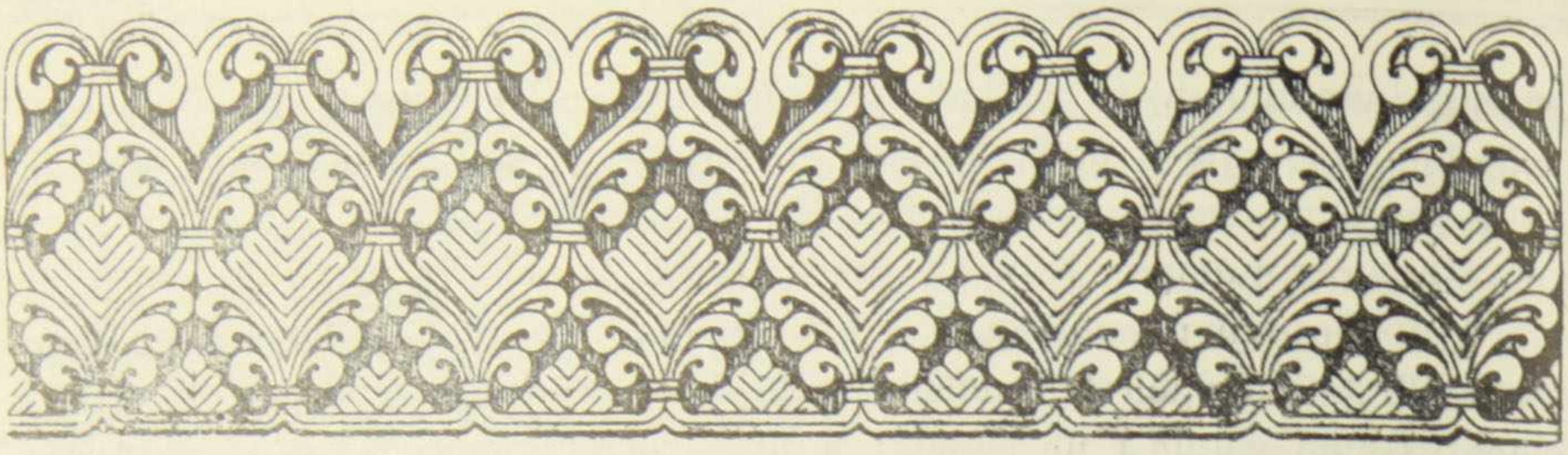

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Գաղթականների անհամար տառապանքները ափոփելու և բազմաբնույթ օգնություն կազմակերպելու նպատակով, պատերազմի տարիներին ստեղծվեցին բազմաթիվ գաղթականական կոմիտեներ, իսկ որոշ բարեգործական հիմնարկներ էլ վերակազմեցին իրենց գործունեությունը: «Այժմ էնտեղ, Տաճկահայաստան կոչված դժոխքում գոյություն ունի երեք բանակ,— գրում էր Հ. Թումանյանը: Առաջին բանակը պատերազմող բանակն է: Երկրորդ բանակը անտեր կանանց ու երեխաների, զանազան տեսակի հիվանդների, քաղցածների, մերկերի ու փախստականների բանակն է, որ և ամենամեծ բանակն է: Երրորդ՝ գործիչների և օգնողների բանակն է, որ ամենափոքրն է ու ամենաթույլը»[1]: Գաղթականներին օգնելու գործում մեծ դեր խաղացին հատկապես պատերազմից վնասվածներին օգնող Հայկական Կենտրոնական Կոմիտեն, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն, Հայ նպաստամատույց («վերաշինություն» կոմիտեի հետ միասին) և «Մեղու» ընկերությունները, Հայ տիկնանց և Հայ ուսուցչական կոմիտեները, Հայրենակցական միությունների միությունը, Թիֆլիսի պարսկահայերի հանձնաժողովը, Երևանի, Էջմիածնի, Զուղայի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և այլ վայրերի Եղբայրական Օգնության կոմիտեները, Պետրոգրադի ազատ տնտեսական և Բաքվի Մարդասիրական ու Կուլտուրական ընկերություններին ստընթեր կազմակերպված փախստականներին օգնող մարմինները, Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Նոր Նախիջևանի համանման մարմինները Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը և ուրիշներ: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսի գործունեությանը:

Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերությունն (ԿՀԲԸ) իբրև հասարակական հիմնարկություն, 1914 թ. օգոստոսի 8-ին դիմեց Կովկասի փոխարքային և թույլտվություն խնդրեց հավաքելու համար կամավոր նվերներ՝ հօգուտ պահեստի զինվորների ընտանիքների և վիրավորների: Ստանալով համապատասխան թույլտվություն Բարեգործական ընկերության խորհուրդն

---

[1] Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու. հ. 6, Երևան, 1959, էջ 213;

օգոստոսի 11-ի շրջաբերականով դիմեց իր 72 մասնաճյուղերին՝ գործելու համար այդ ուղղությամբ[2]:

Պատերազմից վնասվածների օգնության գործն ավելի կայուն հիմքերի վրա դնելու, ինչպես նաև, այդ բնագավառում հայ ժողովրդի մասնակցությունն ազգովին ապահովելու նպատակով ԿՀԲԸ նախաձեռնությամբ 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին տեղի ունեցավ ընկերության բոլոր մասնաճյուղերի և հայ կրթական-կուլտուրական հիմնարկների (Բաքվի Հայկական կուլտուրական միության և Հայկական մարդասիրական ընկերության, Հայկական գյուղատնտեսական ընկերության, միջնակարգ դպրոցների, հայկական հոգևոր սեմինարիայի, Անանյան և Գայանյան դպրոցների, «Մշակ»-ի, «Հորիզոն»-ի, Լույս ընկերության, Հայուհիների բարեգործական ընկերության, Դրամատիկական ընկերության) ներկայացուցիչների համագումար[3], որի ժամանակ ընտրվեց Հայկական կենտրոնական կոմիտե (ՀԿԿ)՝ բաղկացած 24 անդամներից (12՝ Թիֆլիսից և 12-ը՝ Բաքվից)[4]: Կենտրոնական կոմիտեի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Մեսրոպ եպիսկոպոսը, իսկ նախագահ՝ Սամսոն Հարությունյանը[5]: Ի դեպ, Հայկական կենտրոնական կոմիտեն, ի թիվս մյուս ազգությունների հատուկ հիմնարկությունների, ճանաչված էր 1915 թ. օգոստոսի 30-ի գաղթականական օրենքով և իր ներկայացուցիչն ուներ Ներքին գործերի մինիստրության առանձին խորհրդակցությունում՝ հանձինս Պետական Դումայի անդամ Մ. Աճեմյանի: Քանի որ ՀԿԿ՝ որպես համապատասխան մարմին, ստեղծվել էր ԿՀԲԸ բաժանմունքների գործունեությունը շրջաններում կարգավորելու համար, ապա որոշվեց օգտվել շրջաններում գործող բաժանմունքների ծառայություններից: Այդ նպատակով տեղի ունեցավ ԿՀԲԸ և ՀԿԿ միացում՝ մեկ միասնական կազմակերպության կազմի մեջ: 1917 թ. հունվարին ԿՀԲԸ և ՀԿԿ-ի բոլոր հիմնարկությունների պաշտոնյաների ընդհանուր թիվը հասնում էր 767-ի, որից 487-ը արևմտահայեր էին[6]:

Չնայած ՀԿԿ և ԿՀԲԸ իրենց համատեղ գործունեության նախնական շրջանում ծրագրել էին կազմակերպել վիրավոր և պահեստի զինվորների ընտանիքների օգնության գործը, սակայն, երբ Կովկասյան ռազմաճակատում սկսվեցին ռազմական գործողությունները և առաջ եկավ գաղթականություն, ԿՀԲԸ իր ամբողջ ուժն ու եռանդը նվիրեց փախստականների օգնության գործին:

1914 թ. նոյեմբերի 9-ին ՀԿԿ հերթական նիստում առաջին անգամ հարց դրվեց փախստականներին օգնելու վերաբերյալ[7]: Միաժամանակ հաշվի առնելով գաղթականության մեծ հոսանքը, ՀԿԿ և Բարեգործական ընկերության կոմիտեն և Խորհուրդը հեռագրերով դիմեց իրենց բոլոր բաժանմունքներին և Ռուսաստանի խոշոր կենտրոնների՝ Պետրոգրադի, Մոսկվայի, Նոր Նախիջևանի, Օդեսայի, Եկատերինոդարի, Արմավիրի և այլ վայրերի հայկական գաղութներին, նշելով, որ «Հայ փախստականների հարցը ազգային

---

[2] «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 17, № 4:

[3] Հայաստանի Հանրապետության Պատմության Կենտրոնական Պետական Արխիվ (ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 423, թ. 28 (անգլերեն լեզվով), նաև «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 17, № 4, նաև «Кавказское Слово, 16 сентября, 1914 г.

[4] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 22, նաև Центральный Государственный Исторический Архив Республики Грузии (ЦГИА РГр), ф. 520, оп. 1, д. 204, л. 6.

[5] Նույն տեղում, թ. 58:

[6] «Համբավաբեր», 1917 թ. ապրիլի 23, № 15:

[7] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 22:

մեծ հարց է դառնում...» և «... ի նկատի ունենալով գործի լրջությունը... կազմակերպել լայն օգնություն և Կենտրոնական Կոմիտեին ուղարկել թեկուզ մեկ ներկայացուցիչ»[8]: «... Հարկավոր է շտապողություն: Ներշնչեք ամենքին փրկել ժողովրդին կործանումից: Հավաքեցեք ողջ համայնքին և անմիջապես ձեռնարկեցեք հանգանակություն՝ դրամով, շորով...»[9]: ՀԿԿ և ԿՀԲԸ ժողովրդին ուղղված մեկ այլ դիմումում նշվում էր. «... լարեցեք ձեր բոլոր ուժերը այս պատմական րոպեում, օգնության հասեք մեր տաճկահայ և պարսկահայ եղբայրներին, որոնք աղերսող հայացքով մեզ են նայում ու մեզանից են սպասում թեթևացումն իրենց թշվառ վիճակի»[10]:

ԿՀԲԸ և ՀԿԿ հեռագրերով դիմեցին նաև Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Նոր Նախիջևանի և այլ քաղաքների մեծահարուստ հայերին, հայկական բանկային և հասարակական կազմակերպություններին՝ խնդրելով օժանդակել գաղթականների օգնության գործին[11]:

Կենտրոնական կոմիտեն և Բարեգործական ընկերությունը հանդես եկան օգնություն կազմակերպելու հետևյալ ձևերով. Բարեգործական ընկերության բաժանմունքների և արտակարգ լիազորների միջոցով կատարվեց գաղթականների կարիքների չափի ուսումնասիրում և տեղում օգնության կազմակերպում: Սարիղամիշի, Բասենի, Ջուլֆայի, Մակուի, Կարսի, Իգդիրի, Արդվինի, Օլթիի, Արդահանուշի, Վանի, Մանազկերտի և Բոյչալուի գավառներ գործուղվեցին լիազորներ՝ Ջ. Զամբազյանը, Ա. Շարաֆյանը, Գ. Զաքոնը և ուրիշներ[12]: Գաղթականների բժշկական կարիքները բավարարելու համար կազմակերպվեցին բժշկական խմբեր՝ Ա. Օհանջանյանի, Հ. Սաֆարյանի, Ս. Խոջաևայի, Ավթանդիլովայի, Վ. Օվանեսյանի, Ա. Քոչարյանցի, Գ. Մանդինյանի և Ա. Մելիք-Վարդանյանցի գլխավորությամբ: Կոմիտեի նախաձեռնությամբ հիվանդանոցներ բացվեցին՝ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Կաղզվանում, Ախալքալակում, Նախիջևանում, Ալաշկերտի Ղարաքիլիսայում, Վանում, Մանազկերտում, Մազրայում և Պատնոսում[13]: 1916 թ. մայիսից Կովկասյան ճակատի գաղթականների պարենային մատակարարման գործը հանձնարարվեց ԿՀԲԸ, որը որպես ֆինանսական օգնություն պետական գանձարանից ստացավ 1400000 ռ.[14]: Գաղթականության պարենային խնդիրները կարգավորելու նպատակով կոմիտեն սննդատու կետեր հիմնեց՝ Արդահանի և Արդանուշի շրջաններում, Մանազկերտում, Մազրայում, Պատնոսում, Իգդիրում և Մարգարայում, որտեղ տասնյակ հազարավոր փախստականների տրվում էր հաց, թեյ, և շատ անգամ տաք կերակուր[15]: Մինչև 1917 թ. հունվարը այդ սննդատու կայաններում պարենային օգնություն ստացան շուրջ 54322 գաղթականներ[16]:

---

[8] «Հորիզոն», 1915 թ. հունվարի 4, № 3:

[9] «Մշակ», 1915 թ. հունվարի 4, № 2:

[10] «Հորիզոն», 1915 թ. հունիսի 26, № 141:

[11] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 23, նաև գ. 125, թ. 17, նաև «Մշակ», 1915 թ. հունվարի 1. № 1, նաև ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 204, л. 23.

[12] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 23. նաև ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 204, л. 7.

[13] «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 17, № 4:

[14] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ 28, ց 1. գ. 234. թ 1. д. 680, л. 15.

[15] Центральный Государственный Военно-Исторический Архив Российской Федерации (ЦГВИА РФ), ф. 13273, оп. 1, д. 156, л. 16.

[16] «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 17, № 4, նաև 1917 թ. հունվարի 1, № 1;

ԿՀԲԸ խորհրդի 1916 թ. հոկտեմբերի հիսուում պետական միջոցներով պահվող փախստականների պարենավորման բաժանմունքի կառավարիչ Ա. Մինասյանի զեկուցումից իրազեկ էր դարձվում, որ պետությունից՝ 900000 ռ. օգնություն ստանալուց հետո, բաժանմունքն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում մթերանոցներ բացելու գործին[17]: Մինչև հոկտեմբերի 15-ը բաժանմունքի կողմից բացվում են մոտ 30 մթերանոցներ, այդ թվում՝ Երևանի նահանգում՝ 10, Գանձակի նահանգում՝ 6, Կարսի շրջանում՝ 3 և Թուրքիայից գրավված վայրերում՝ 6 մթերանոցներ և այլն: Բացի դրանցից, հետագայում նոր մթերանոցներ են բացվում (ընդամենը՝ 40) նաև՝ Տիկոռում, Աշտարակում, Արդահանում և Կուրդուկուլիսում, որոնք ընդհանուր առմամբ սպասարկում էին՝ 220206 գաղթականների[18]: Իր գործունեության սկզբից մինչև հոկտեմբերի 15-ը բաժանմունքին հաջողվում է ձեռք բերել 129 վագոն ալյուր, որից՝ 79-ը ստացվում է փախստականների գործի գլխավոր լիազորի, իսկ 8-ը՝ նահանգապետի միջոցով: Մնացածը բաժանմունքը ձեռք է բերում Հյուսիսային Կովկասի տեղական ֆիրմաներից: Բացի դրանից բաժանմունքը գնում է և իր տնօրինության տակ գտնվող պահեստներին է բաժանում նաև՝ 14 վագոն շաքար, 36000 ֆ. թեյ, 11382 փ. 38 ֆ. սապոն, 200 արկղ լուցկի, 8 վագոն աղ, 42 վագոն ալյուր, 12 վագոն գարի, Բաքվից՝ 10 վագոն շաքարավազ և 3 վագոն նավթ: Մթերանոցների կառավարիչների տեղեկություններից երևում է, որ այդ ժամանակամիջոցում պահեստների ծառայություններից օգտվել են շուրջ 212000 փախստականներ[19]:

Կազմակերպվում է նաև օգնություն հագուստեղենով և սպիտակեղենով: Գաղթականներին ցրտից պաշտպանելու համար, կոմիտեի պատվերով և Տատյանա Նիկոլայևնայի կոմիտեի գումարներով (1915 թ. ուղարկվել է 200000 ռ.), պատրաստվում են 40 վագոն անկողին, (12752 զույգ) հագուստեղեն, (45715 զույգ) տրեխներ և վառարաններ, որոնք ուղարկվում են Կարս, Սարիղամիշ, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին, Իգդիր, Մանազկերտ, Վան, Երևան, Նախիջևան, Նոր-Բայազետ, Ելենովկա, Ներքին Ախտա, Դիլիջան, Ղարաքիլիսա, Մակու, Քարվանսարա, Բորչալուի և Գանձակի շրջաններ[20]: 1915 թ. օգոստոսին փախստականների կենցաղային կարիքների բավարարման համար Նոր Բայազետ է ուղարկվում 2000 ռ., Կաղզվան՝ 500 ռ. և 50 վերմակներ, Ալեքսանդրապոլ՝ 50, Կարս՝ 30 և Բորչալու 120 վերմակներ[21]: 1915 թ. հոկտեմբերի 25-ին ՀԿԿ և ԿՀԲԸ-ը՝ հօգուտ հայ գաղթականների, կազմակերպեցին միօրյա հանգանակությունը, որի ժամանակ հավաքվեց մեծ քանակությամբ հագուստեղեն, անկողիններ, տաք շորեր և անհրաժեշտ այլ պարագաներ[22]:

Գաղթականներին ցույց էր տրվում նաև աշխատանքային օգնություն՝ աշխատանքային բյուրոներ և արհեստանոցներ բացելով Կարսում, Թիֆլիսում և այլ քաղաքներում[23]:

---

17 ЦГВИА РФ, ф. 13273, оп 1, д. 156, л. 16—17.

18 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 581, թ. 2—3, նաև գ. 680, թ. 15:

19 Նույն տեղում, գ. 234, թ. 1, նաև «Հորիզոն», 1916 թ. մայիսի 22, № 112, նաև մայիսի 28, № 117,, նաև հուլիսի 20, № 159, նաև նոյեմբերի 15, № 256, նաև «Արև», 1916 թ. նոյեմբերի 18, 258, նաև «Кавказское слово», 1916 г., 16 ноября, № 254.

20 ЦГИА РГр., ф. 520, оп. 1, д. 160, л. 70, նաև «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 17, № 4:

21 «Փայլակ». 1915 թ. ապրիլի 9, № 9:

22 «Հայրենիք», 1915 թ. հոկտեմբերի 28, № 12:

23 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 23, նաև գ. 125, թ. 17:

Քայքայված տնտեսության վերականգնման համար հրահանգիչների գլխավորությամբ Ալաշկերտի հովիտ և Բասենի շրջան ուղարկվեցին գյուղատնտեսական գործիքներ, 14000 ռ. փող և սերմացու[24]: Կարսի մարզային կոմիտեի որոշման համաձայն, ՀԿԿ և ԿՀԲԸ լիազորները օգնեցին վերականգնելու համար Առղանլուխի, Բարդուսի և Խորասանի շրջանների քայքայված տնտեսությունները[25]:

ՀԿԿ և ԿՀԲԸ գործունեության ամենաբնորոշ ոլորտներից մեկը պետք է համարել որբանոցների բացումը, որոնց կարիքը անչափ մեծ էր այդ ժամանակաշրջանում: 1915 թ. հունվարի 9-ին Ս. Հարությունյանի նախագահությամբ կայացավ ԿՀԲԸ և ՀԿԿ խորհրդի խառը նիստը, որի ժամանակ պարզվեց, որ Երևանի նահանգում, Կարսի շրջանում և Ջուլֆայում գտնվել էին մեծ քանակությամբ որբեր, որոնց թիվն անցնում էր հարյուրից: Որոշվեց որբերի մի մասին տեղավորել Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում, իսկ բոլորովին որբ մնացածներին կոմիտեն վերցրեց իր հոգածության ներքո[26]:

ՀԿԿ և ԿՀԲԸ նախաձեռնությամբ 1915 թ. սեպտեմբերի 1-ից որբանոցներ և դպրոցներ բացվեցին՝ Թիֆլիսում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում և այլ վայրերում, որոնք պահվում էին Ներքին գործերի մինիստրությանը կից գործող Հատուկ խորհրդակցության գումարներով[27]:

Միևնույն ժամանակ, գաղթականական որբանոցների պահպանման համար, 1916 թ. հոկտեմբերի 10-ին Տատյանա Նիկոլաևնայի կոմիտեի կողմից բաց թողնվեց 8000 ռ.[28]: Գաղթականական չկտրվող հոսանքի հետ միասին անում էր նաև որբերի թվաքանակը: Եթե 1916 թ. հունվարին Հայկական կենտրոնական կոմիտեն Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում պահում էր շուրջ 21 որբանոցներ, որտեղ ապաստանել էին՝ 2247 որբեր[29], 1916 թ. սեպտեմբերի 30-ի դրությամբ կային 43 որբանոցներ՝ 3440 որբերով[30], ապա 1917 թ. հունիսի 15-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը կից նույն Հայկական կենտրոնական կոմիտեի որբանոցներում կենտրոնացել էին 4415 որբեր, այդ թվում՝ Դիլիջանի 15 որբանոցներում՝ 1026, Ալեքսանդրապոլի գավառի 26 որբանոցներում՝ 1973, Թիֆլիսի 10 որբանոցներում՝ 735 և Անդրկովկասի 50 այլ վայրերում՝ 681 որբեր[31]:

ԿՀԲԸ-ը և ՀԿԿ զբաղվում էին նաև փախստական երեխաների կրթության հարցերով՝ բացելով մեծ քանակությամբ դպրոցներ և արհեստանոցներ: Գաղթականական դպրոցները հետապնդում էին երկու նպատակ՝ նախ՝ փախստական երեխաները ստանում էին կրթություն և բ) արևմտահայ ուսուցիչները տեղավորվում էին աշխատանքի: 1916 թ. հունվարին ԿՀԲԸ և ՀԿԿ տնօրինության տակ դպրոցներ կային բացված Կովկասի 32 վայրերում, որ դասավանդում էին 66 ուսուցիչներ[32]: Հետագայում դպրոցների և ուսուցիչ-

---

[24] Նույն տեղում, նաև «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 24, № 5:
[25] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 23, նաև գ. 125, թ. 17:
[26] «Հորիզոն», 1915 թ. հունվարի 13. № 8:
[27] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128. թ. 23—24:
[28] Նույն տեղում, գ. 125, թ. 17:
[29] Նույն տեղում, գ. 423, թ. 29, (անգլերեն լեզվով), նաև «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 24, № 5:
[30] ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 87, л. 253.
[31] ՀՀ. ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 175. թ. 37:
[32] «Համբավաբեր», 1916 թ. հունվարի 24, № 5:

ների քանակն աճեց: Այսպես, եթե 1916 թ. հունիսի 10-ի դրությամբ դպրոցներ կային բացված Կովկասի 84 վայրերում՝ 3740 աշակերտներով[33], իսկ 1917 թ. հունվարին գործում էին 135 դպրոցներ, ուր սովորում էին՝ 10478 երկսեռ աշակերտներ և դասավանդում էին 308 ուսուցիչներ[34], ապա 1917 թ. ապրիլի 1-ին իրենց գրանցումն էին ստացել արդեն 147 դպրոցներ իրենց 230 բաժանմունքներով, ուր ուսուցանում էին 11130 աշակերտներ և դասավանդում էին 255 ուսուցիչներ[35]: Փախստական երեխաների կրթական գործը հանձնված էր Հայ ուսուցչական կոմիտեին, որի ներկայացուցիչները մտնում էին Հայկական կենտրոնական կոմիտեի կազմի մեջ:

Բացի դպրոցներից գործում էին նաև ՀԿԿ անմիջական ղեկավարության տակ գտնվող 15 արհեստանոցներ, որտեղ գաղթական երեխաները մասնագիտանում էին տարբեր արհեստների մեջ: Այսպես, Դիլիջանում բացվել էին հյուսնության, կոշկակարության, կար ու ձևի, ատաղձագործության և գորգագործության, Ախալքալակում՝ հողաթափեր կարելու, Ալեքսանդրապոլում՝ հողաթափեր կարելու և ատաղձագործության, Թիֆլիսում՝ կազմարարական, ծրարներ պատրաստելու, հագուստեղենի և գուլպա գործելու արհեստանոցներ[36]:

Հաշվի առնելով փախստականների օգնության կազմակերպման գործում մտավորականության արժանվույն դերը, ՀԿԿ կազմակերպեց մտավորականների երեք խմբեր, որոնք կազմակերպչական գործունեություն ծավալեցին Իգդիրում, Էջմիածնում և Դիլիջանում[37]:

Եղբայրական Օգնության Կոմիտեի կենտրոնական մարմինը՝ Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովն էր, որը գտնվում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հովանավորության ներքո և բաղկացած էր 14 անդամներից (որոնցից 4-ը ընտրված էին Էջմիածնից, 4-ը՝ Երևանից, 2-ը՝ Թիֆլիսից, 1-ը՝ Պետրոգրադից, 1-ը՝ Ալեքսանդրապոլից և 2-ը՝ արևմտահայերից)[38]: Գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովն ուներ 3 գլխավոր մասնաճյուղեր՝ Էջմիածնում, Երևանում և Ալեքսանդրապոլում: Բացի դրանցից Եղբայրական Օգնության հանձնաժողովներ կային նաև Կարսում, Նոր Բայազետում, Ն. Ախտայում, Ելենովկայում, Իգդիրում, Քանաքեռում, Նախիջևանում, Ղամարլուում և Մեծ Ղարաքիլիսայում, որոնք ենթարկվում էին Երևանի մասնաճյուղին[39]:

Հաշվի առնելով գաղթականական աղետը Եղբայրական Օգնության գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովը 1915 թ. հունվարի 9-ին հրապարակեց մի կոչ՝ ուղղված քրիստոնյա հայ ազգաբնակչությանը, որի մեջ ասված էր. «... Դու, հայ ժողովուրդ, որ ցավի, տանջանքի, վշտի մեծագույն բաժինն ես ճաշակել միշտ անցյալում, քո կարեկցությունը դեպի այս թշվառները պետք է ավելի շատ լինի. ուստի Վեհափառ Հայրապետի բարձր հովանավորու-

---

33 ЦГВИА РФ, ф. 13273, оп. 1, д. 156, л. 16.

34 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 130, թ. 28, նաև «Համբավաբեր», 1917 թ. հունվարի 1, № 1:

35 «Համբավաբեր», 1917 թ. ապրիլի 23, № 15:

36 Նույն տեղում, 1917 թ. հունվարի 1, № 1:

37 «Հորիզոն», 1915 թ. օգոստոսի 9. № 178:

38 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 21, թ. 75, նաև ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 4, նաև ֆ. 55, ց. 1, գ. 115, թ. 2:

39 Նույն տեղում, նաև Public Record Office of England, FO 371/70371/2768, file (161096), p. 358.

թյան ներքո գործող Ս. Էջմիածնի հանձնախումբը դիմում է քեզ և հրավիրում ամեն կերպ աջակցել եղբայրական օգնության սուրբ գործին. թեթևացրեք մեր թշվառ եղբայրների և քույրերի ծանր վիճակը»[40]:

Գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովը 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ից մինչև 1915թ. հունվարի 25-ը Էջմիածնի վանքի բակում և Վաղարշապատի հասարակական շինություններում ապաստան տվեց և կերակրեց մոտ 15 հազար փախստականների, որից հետո, հետզհետե, նրանց տեղավորեց շրջակայքի հայկական գյուղերում՝ ամեն օր բաժանելով 100—300 փութ հաց, տաք կերակուր, թեյ, հիվանդներին սուրճ, ինչպես նաև հագուստեղեն և վերմակներ: Միևնույն ժամանակ, Էջմիածնի շրջանում ապաստանած շուրջ 7000 փախստականներին կոմիտեն բաժանեց ալյուր, թեյ և շաքար: Բժշկական ծով կարիքները բավարարելու համար գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովը Վաղարշապատում բացեց 20 մահճակալով հիվանդանոց և ամբուլատորիա[41], իսկ մինիստրության կարգադրության համաձայն գերության մեջ գտնվող հայ բժիշկներն անցան գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի տրամադրության ներքո:

Փախստական գաղթականներին գյուղերում խնամելու, պարենավորման գործի կազմակերպումը կանոնավորելու, առողջապահական պայմանները բարելավելու և վիճակագրություն անցկացնելու նպատակով կաթողիկոսի հրամանով հունվարի 24-ին Վեհարանում կայացավ Էջմիածնի Եղբայրական Օգնության գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի նիստը՝ մասնակցությամբ Երևանի թեմական հանձնաժողովի ներկայացուցիչների[42]: Փախստականներին գյուղում խնամելու և կերակրելու, վիճակագրության, գաղթականներին հագուստ և անկողին բաժանելու, բժշկական օգնության, որբանոցների և այլ հարցերի շուրջն ընդունվեցին համապատասխան որոշումները[43]:

Հայ ժողովրդին ուղղված կաթողիկոսի մեկ այլ կոնդակում՝ արձակված մարտի 21-ին, նշվում էր, որ անհրաժեշտ էր նվիրաբերություններ կատարել և դրանք ուղարկել Էջմիածնի գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովին՝ փախստականներին օգնելու և նրանց քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար[44]: Կոնդակում միաժամանակ նշվում էր, որ Կենտրոնական հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու համար հայկական բոլոր հասարակական և բարեգործական ընկերությունները պետք է ուղարկեն իրենց համապատասխան ներկայացուցիչները:

Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի դրամական միջոցները կուտակվում էին տարբեր տեսակի նվիրատվություններից և հանգանակություններից: 1915 թ. հունվարի 1-ից մինչև օգոստոսի 31-ը կաթողիկոսի անունով ստացվել և գաղթականների համար ծախսվել էր 2658869 ռ. դրամ[45]:

Կոմիտեն գաղթականների համար Վանից—Իգդիր ճանապարհին, Սուրմալուի շրջակայքում, Մարգարայում, Էջմիածնի, Երևանի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Ալեքսանդրապոլի և Գանձակի շրջաններում բաժանում է դրամ, ալյուր, հաց

---

[40] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1260. թ. 13, նաև, ց. 3, գ. 75, թ. 1:
[41] «Հովիտ», 1915 թ. փետրվարի 22, № 7:
[42] «Արարատ», 1915 թ. փետրվար—մարտ, № Բ—Գ:
[43] Մատենադարան, ֆ. 1, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, թղթ. № 238, գ. 259:
[44] «Հորիզոն», 1915 ապրիլի 4, № 93:
[45] «Աշխատանք», 1916 թ. հոկտեմբերի 8, № 46:

և տաք շորեր: Բացի դրանից, որբերի, հիվանդների և դպրոցական երկսեռ աշակերտության համար տարբեր շրջաններում բացվում են որբանոցներ, հիվանդանոցներ և դպրոցներ:

1914 թ. հոկտեմբերի 26-ին **Մոսկվայում** գումարած համայնքային իրենց ընդհանուր ժողովի ժամանակ մոսկվաբնակ հայերը ընտրեցին մի **կոմիտե,** որին հանձնարարվեց զբաղվելու ռուսական բանակի զինվորներին և պատերազմից տուժածներին օգնություն կազմակերպելու հարցերով[46]: Կոմիտեն մշակեց համապատասխան կանոնադրություն, որը հասարակական հարցերով զբաղվող մոսկովյան հատուկ քաղաքային ներկայացուցչության կողմից հաստատվեց 1914 թ. դեկտեմբերի 20-ին: Համաձայն այդ կանոնադրության կոմիտեն նպատակ ուներ. 1) Բոլոր օրինական և հասանելի հասարակական կազմակերպչական միջոցներով նպաստել Թուրքիայի դեմ պատերազմում ռուսական զենքի հաջողությանը և 2) օգնություն կազմակերպել Թուրքիայի դեմ պատերազմից տուժածներին:

Կոմիտեի գործունեությունն ընդգրկում էր ռուսական կայսրության տարածքը: Վերջինիս անդամներն էին վերոհիշյալ ժողովի կողմից ընտրված անձինք[47]: Կոմիտեի դրամական միջոցները համալրվում էին՝ անդամավճարներից, Մոսկվայի հայերի շրջանում կազմակերպված կամավոր ցուցակագրությամբ հավաքված և համերգներից, դասախոսություններից ու տարբեր այլ միջոցառումներից հանգանակված գումարներից, կոմիտեի հրատարակություններից ստացված եկամուտներից, ինչպես և Մոսկվայի հայկական համայնքի կազմի մեջ չմտնող անձանց կողմից կատարվող նվիրատվություններից[48]:

Հայ գաղթականության օգնության գործին աշխատավորական լայն մասսաներին մասնակից դարձնելու համար Մոսկվայի հայկական կոմիտեն հանդես եկավ բազմաթիվ կոչերով (1914 թ. նոյեմբերի 22-ին, դեկտեմբերի 6-ին, 1915 թ. հունվարի 5-ին, մարտի 25-ին, ապրիլի 17-ին) և հայտարարություններով[49]: Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված Մոսկվայի հայոց հանձնաժողովի 1915 թ. փետրվարի 5-ի դիմումում նշվում էր. «... մեր եղբայրների կյանքը պահպանելու համար կարող է գործադրվել նաև մեր փորձը, գիտությունը և աշխատանքը, ամենահարգոյաբար առաջարկում ենք Ձերդ սրբություն մեր ծառայությունը. թե՛ նրանց համար հարմարավոր կացարաններ շինելու և թե՛ ուրիշ տեխնիկական կարիքներ կատարելու համար»[50]:

Կայսրության ներքին շրջանների ռուսական Կարմիր խաչի ընկերության գլխավոր լիազորի 1915 թ. հուլիսի 10-ի № 7898 որոշման համաձայն Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն մտավ ռուսական Կարմիր խաչի կազմի մեջ: Հանդես գալով բարեգործական մեծ առաքելությամբ կոմիտեի առաջին գործը եղավ գաղթականության համար հանգանակության կազմակերպումը և հավաքումը: Վերջինիս կողմից ընտրվեց ֆինանսական հատուկ մի հանձնա-

---

46 «Армянский вестник», 1916 г., № 1.

47 Հայաստանի Հանրապետության Գրականության և Արվեստի Պետական Արխիվ (ՀՀ ԳԱՊԱ), ֆ. Կ. Կուսիկյան, գ. 61:

48 Центральный Государственный Исторический Архив г. Москвы (ЦГИА г. Москвы), ф. 46, оп. 4, д. 613, лл. 3—7.

49 ՀՀ ԳԱՊԱ, ֆ. Կ. Կուսիկյան, գ. 61 և 527:

50 Հայաստանի Հանրապետության Հեղափոխության թանգարանի արխիվ, արկղ 1906—16, փաստաթղթեր, ինվ. 19795:

ժողով, որը կազմելով Մոսկվայում բնակվող բոլոր հայերի ցուցակը, նրանց վրա դրեց համապատասխան գումար տրամադրելու պարտականություն՝ համաձայն վերջիններիս նյութական կարողության:

Ընդհանրապես օգնության գործը հաջողությամբ առաջ տանելու համար, կոմիտեն նպատակահարմար գտավ ստեղծելու օժանդակ մի շարք կազմակերպություններ (դատապաշտպանների, ինժեներների, առևտրաարդյունաբերողների, պետական և հասարակական հիմնարկներում աշխատողների)՝ ինքնուրույն գործելու իրենց իրավունքներով[51]:

Իր գործունեության սկզբնական շրջանում, կոմիտեն գաղթականներին առաքում էր դրամ, իրեր, դեղորայք և այլուր: Օգնությունն իրականացվում էր հեռակա կարգով: Հաշվի առնելով աշխատանքի լրիվ անկազմակերպ վիճակը տեղերում, կոմիտեն կանգնեց եռանդուն գործունեության ուղու վրա: Դեռևս 1915 թ. մարտին, երբ դեռ չէր ստեղծվել կովկասյան ռազմաճակատի փախստականների գլխավոր լիազորի պաշտոնը և քաղաքների միությունը դեռևս վարկ բաց չէր թողել գաղթականների բազմաբնույթ կարիքների բավարարման համար, Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն՝ համաձայն բժիշկների Պիրագովյան ընկերության ցուցումների, գաղթականներին օգնելու նպատակով կազմակերպեց բժշկա-պարենային 2 ջոկատ[52]: Ջոկատների կազմակերպման ղեկավար սկզբունքների հիմքում ընկած էր այն պատկերացումը, որ սովից և հիվանդություններից տառապող գաղթականների օգնությունը կարող էր իր նպատակին ծառայել միայն այն ժամանակ, երբ բժշկական օգնության գործը անխախտելիորեն կապված լիներ պարենային օգնության գործի հետ: Այդ նպատակով ստեղծված բժշկա-պարենային առաջին ջոկատն իր գործունեությունը սկսեց 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին և հանգրվանելով Էջմիածնի գավառի Աշտարակ ու Օշական գյուղերում նպաստեց մոտ 7000 գաղթականների տարատեսակ պահանջմունքների բավարարմանը: Իսկ երկրորդ ջոկատը, որն իր գործունեության վայրեր էր ընտրել Ալեքսանդրապոլի գավառի Արթիկ և Ջաջուռ գյուղերը, բավարարեց մոտ 5000 գաղթականների տարբեր կարիքները: Երկու ջոկատներն էլ համապատասխան վայրերում ունեին հիվանդանոց և ամբուլատորիա: Նրանք գաղթականներին բաժանում էին կոշկեղեն, սպիտակեղեն, հագուստեղեն, տաք կերակուր, թեյ, շաքար, լուցկի, օճառ և անհրաժեշտ այլ իրեր[53]:

1915 թ. հուլիսի 29-ին, երկու ջոկատներն էլ տեղափոխվեցին Էջմիածին և Մարգարա՝ օգնելու համար Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթից մազապուրծ փախուածներին: Մինչ այդ կոմիտեն 20 հազար ռուբլի էր բաց թողել գաղթականների համար այլուր և 10 հազար ռուբլի՝ թեյ ու շաքար գնելու համար[54]: Գաղթի հետ կապված Էջմիածնի ջոկատը (125 հոգի) բացեց պարենային 8 կետեր (որտեղ օրական 20000 գաղթականների մատակարարվում էր սնունդ) և 2 ամբուլատորիա (որտեղ այցելուների թիվն օրական հասնում էր 500-ի): Բացի դրանից բացվեցին նաև 2 որբանոցներ՝ 200 որբերի համար և կազմակերպվեց հիվանդների ու երեխաների տեղափոխումը Օրգովից: Իսկ Մարգարայի ջոկատը օրական ընդ-

---

51 «Армянский вестник», 1916 г., № 1.
52 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 250. ց. 1, գ. 1, թ. 49:
53 «Русское слово», 1915 г., 29 июля, № 174.
54 ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 26, л. 138

դունում էր 10—15 հազար գաղթականների[55]: Ջոկատների անձնուրաց գործունեությունը գերազանց տպավորություն թողեց: Այդ էր վկայում նաև Մոսկվայի հայկական կոմիտեին ուղղված Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի ողջույնի հեռագիրը[56]: Անհրաժեշտ է նշել, որ ջոկատների հաջողության իսկական գրավականը կախված էր ամբողջ աշխատանքի կոլեգիալության և միասնության սկզբունքից:

Այն բանից հետո, երբ գաղթականները տեղաբաշխվեցին Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների տարբեր շրջաններում, իսկ վիճակը Էջմիածնում և Սուրմալուի գավառում փոքր ինչ թեթևացավ, ջոկատներից առաջինը տեղափոխվեցին Աշտարակ, իսկ երկրորդը՝ Կուրդուկուլի: Աշտարակի ջոկատի տրամադրության տակ, որի գլուխ կանգնած էր բժիշկ Ե. Պ. Հունանովը, գործում էր 30 մահճակալով հիվանդանոց, ամբուլատորիա, որն օրական ապասարկում էր 100 հոգու, ֆելդշերական կետեր՝ Եղվարդում և Ալիքուշակում, պարենավորման պահեստ, 3 սննդատու կետ, 5 որբանոց՝ 443 որբերով, և ճաշարան: Իսկ Կուրդուկուլիի ջոկատը բացել էր 50 մահճակալով հիվանդանոց, ամբուլատորիա, ալյուրի պահեստ, 4 որբանոց, գաղթական երեխաների համար ճաշարան և ֆելդշերական-բժշկական կետ՝ Սարդարապատում[57]:

Առանձնահատուկ գովասանքով պետք է նշել այն կարևոր իրողությունը, որ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն իր հոգածության տակ էր առել 3152 գաղթական որբերի դպրոցական գործի կազմակերպումը[58]: Կոմիտեի առաջին ջոկատի գործունեության շրջանում էին գտնվում 1482 գաղթական աշակերտներ, որոնք տեղաբաշխված էին հետևյալ վայրերի գաղթականական դպրոցներում. Աշտարակի 2 դպրոցներում—762, Օշականում—245, Եղվարդում—160, Փարպիում—30, Բյուրականում—48, Կիզիլ Թեմուրում—40, Կարպիում—56, Օհանավանքում—15, Զամիլուում—41, Կուզնաֆարում—40 և Բաշաբարանում—45 աշակերտներ: Իսկ երկրորդ ջոկատի գործունեության շրջանում էին գտնվում 625 աշակերտներ, որոնցից Կուրդուկուլիի դպրոցում—90, Մեծ Ծարիարում—76, Փոքր Ծարիարում—16, Գեչերլուում—100, Մոլլա Բայազետում—67, Սարդարապատում—147, Կալագարիում—27, Ջաֆարաբադում—24 և Էվջելարում—78 աշակերտներ: Բացի դրանից երկրորդ ջոկատի Մուսունի (250), Կորունի (75) և Դուտախի (300) դպրոցներում սովորում էին նաև 625 աշակերտներ: Եվ վերջապես Էրզրումի շրջանի Ջիֆթլիկ, Օձնի, Ումուդ և Ջիթող վայրերի դպրոցներում սովորում էին համապատասխանաբար՝ 130, 120, 120 և 50 աշակերտներ[59]:

1915 թ. օգոստոսի վերջերին Էջմիածնից լուրեր ստացվեցին գաղթականների թշվառ վիճակի մասին՝ կապված նրանց մեջ վարակիչ հիվանդությունների տարածման հետ: Համաճարակի դեմ պայքարելու համար սեպտեմբերի 1-ին Մոսկվայում բժիշկ Ա. Մ. Աթաբեկովի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց 9 հոգուց բաղկացած հատուկ բժշկա-սանիտարական ջոկատ, որը ժամանելով Էջմիածին շուտով Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկա-

---

[55] ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 26, л. 138, նաև «Беженец», 1915 г., 4 октября, № 1, նաև «Армяне и война», 1916 г., март, № 1.

[56] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 1, թ. 49:

[57] ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 26, лл. 138—139, также, д. 87, лл. 165—166.

[58] Public Record Office of England, FO 371/70371/2768, p. 359.

[59] ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 139, лл. 45—46.

յացուցիչ՝ Ս. Տարանի և բժիշկ Օհանջանյանի խորհրդով տեղափոխվեց Արծափ, ուր հանգրվանած մոտ 5000 գաղթականներ կարիք էին զգում բժշկական շտապ օգնության[60]: Միաժամանակ հաշվի առնելով Մոսունի շրջանի կարևորությունը՝ դեպի Վան և Ղարաքիլիսա գաղթականների հետադարձ ճանապարհին, կոմիտեն սեպտեմբերին Մոսունում կազմակերպեց իր 3-րդ բժշկա-պարենային ջոկատը՝ բացելով այնտեղ 30 մահճակալով հիվանդանոց, ամբուլատորիա, որբանոց, պարենային խանութ և 3 թեյարան[61]:

1915 թ. հոկտեմբերի 20-ին Երևանի նահանգապետի նախագահությամբ և գեներալ Թամամշևի ներկայությամբ կայացած Երևանի Նահանգային կոմիտեի նիստում որոշվեց ամսական 25000 ռ. տրամադրել Մոսկվայի Հայկական կոմիտեին՝ վերջինս իր օգտակար գործունեությունը շարունակելու համար[62]: Իսկ 1916 թ. փետրվարին ներքին գործերի մինիստրությանը կից գործող Հատուկ խորհրդակցությունում Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի գործունեությունն արժանացավ ջերմ համակրանքի:

1916 թ. գարնանը Էրզրումի, Մուշի, Խնուսի ազատագրումից հետո Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն շարունակեց իր արդյունավետ գործունեությունը:

1914 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև 1915 թ. նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում կոմիտեն ունեցել էր մուտք՝ 349425 ռ.[63], իսկ ծախսել էր մոտ 500000 ռ.[64]: Սա վկայում է այն մասին, թե ինչպիսի մեծ օգնություն էր ցույց տալիս գաղթականներին Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն:

Գաղթականության օգնության գործին ջերմ աջակցություն էին ցույց տալիս նաև Մոսկվայի հայուհիները: Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները սկսվելուց հետո, 1914 թ. նոյեմբերի 1-ին Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի կողմից հրավիրվեց Մոսկվայի հայուհիների ընդհանուր ժողով, որտեղ նրանց առաջարկվեց մասնակցել պատերազմից տուժածներին օգնություն հասցնելու գործին և դրանով թեթևացնել Մոսկվայի հայկական կոմիտեի գործունեությունը[65]: Մոսկվայի հայուհիները, քաջ գիտակցելով իրենց առջև կանգնած խնդրի լրջությունը և ոգևորված ջերմ ցանկությամբ, չէին կարող չարձագանքել իրենց բազմատանջ ժողովրդի փրկության գործին: Ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրվեց 26 հոգուց բաղկացած **Կանանց կոմիտե,** որն ամենից առաջ ձեռնամուխ եղավ դրամական միջոցների հայթհայթմանը: Այդ նպատակով Կանանց կոմիտեն տեղական թերթերի և կոչերի միջոցով դիմեց բոլոր հայերին՝ հանգանակելու համար դրամ, ապիտակեղեն, հագուստեղեն և այլ անհրաժեշտ պարագաներ: Միևնույն ժամանակ որոշվեց կիրակի և տոնական օրերին հայկական եկեղեցիներում կազմակերպել հանգանակություն, մի կարևոր ձեռնարկում, որը շուտով տվեց իր ցանկալի արդյունքը[66]: Զանազան դրամական նվիրատվություններից ընդհանուր առմամբ հանգանակվեց 28673 ռ.[67], որով կոմիտեն շուտով գաղթականների համար ձեռք բերեց վեր-

[60] «Армянский вестник», 1916 г., № 1.
[61] ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 26, л. 139.
[62] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 240. ց. 1, գ. 1, թ. 49:
[63] ЦГВИА РФ, ф. 13273, оп. 1, д. 156, л. 16, նաև «Армянский вестник», 1916 г., № 1.
[64] «Беженец», 1915 г., 4 октября, № 1.
[65] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 13, թ. 37:
[66] Նույն տեղում:
[67] Նույն տեղում:

մակներ, գուլպաներ, կոշկեղեն և տաք հագուստեղեն, որն էլ ժամանակին առաքվեց Կովկաս[68]:

Հաշվի առնելով նյութական օգնության անբավարարությունը, Կանանց կոմիտեն դեկտեմբերի 8-ի իր նիստում որոշեց Հայկական բարեգործական ընկերության Կարսի բաժանմունքի միջոցով գաղթականների համար փոխադրել՝ 3000 ռ., իսկ դեկտեմբերի 9-ի նիստում որոշվեց նույն գաղթականների համար՝ Բարեգործական ընկերության Երևանի բաժանմունքի միջոցով, ուղարկել 4000 ռ.[69]: Կանանց կոմիտեն մեծ օժանդակություն էր ցույց տալիս նաև Մոսկվա հասած հայ գաղթականներին՝ բավարարելով նրանց բազմաբնույթ կարիքներ:

1915 թ. մարտի 24-ին կայացավ **Նպաստամատույց Ընկերության** վարչության նիստը, որը զբաղվեց այն հարցով. թե հայ փախստական-գաղթականների օգնության գործի որ ճյուղը պետք է իր վրա վերցնի ընկերությունը: Վարչությունը միաձայն որոշելով, որ իր անելիքը պետք է համակերպության մեջ գտնվի Էջմիածնի գաղթականական համագումարում ընդունված սկզբունքների հետ, իր խնամքի տակ վերցրեց Ալաշկերտի հովտից գաղթած հայ փախստականների գթությունը[70]:

1915 թ. գարնանը, երբ գաղթականները հայրենիք էին վերադառնում, Նպաստամատույց ընկերությունը փախստականներին մատակարարեց մեծ քանակությամբ երկրագործական գործիքներ և գույք՝ գարնանացանի աշխատանքները հաջողությամբ կատարելու համար: 2000—2500 ընտանիքների՝ արորով, փոցխով, գերանդիով, մանգաղով, թոկով, կացնով, քլունգով, բահով ապահովելու համար, ընկերության վարչությունը կազմեց մի նախահաշիվ, որի գումարը կազմում էր 25—30 հազար ռ.[71]:

Միևնույն ժամանակ, ընկերությունը գեներալ Թամամշևի պատվերով, 36000 զույգ հագուստեղեն և 200 հակ անկողին պատրաստեց գաղթականների համար[72]:

Նպաստամատույց ընկերության վարչությունը 1915 թ. ապրիլին 3000 ռ. հատկացրեց հայրենիք վերադարձող պարսկահայ փախստականներին՝ վերջիններիս քայքայված տնտեսությունները վերականգնելու նպատակով[73]:

Մեծ հոգատարություն էր ցուցաբերվում որբ գաղթականների նկատմամբ: 1915 թ. սեպտեմբերից մինչև 1917 թ. հոկտեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում իր տրամադրության տակ գտնվող որբանոցների շուրջ 300 որբերի պահպանման համար կոմիտեն ծախսել էր 144410 ռ.[74]:

Մարդասիրական Ընկերությանը կից գործող **Հայ Կանանց Կոմիտեի** գլխավոր նպատակն էր օգնություն հասցնել վիրավոր ու հիվանդ զինվորներին և պատերազմից վնասվածներին: Սակայն, երբ սկսվեց 1915 թ. հուլիսյան մեծ գաղթը, կանանց կոմիտեն իր գործունեությունը կենտրոնացրեց գլխավորապես հայ գաղթականության բազմաթիվ կարիքների բավարարման վրա: Ամենագլխավոր ու հիմնական աշխատանքը եղավ գաղթական-

---

68 Նույն տեղում, թ. 28:
69 Նույն տեղում:
70 «Փայլակ», 1915 թ. ապրիլի 2, № 7:
71 «Փայլակ», 1915 թ. ապրիլի 12, № 10:
72 «Մշակ», 1916 թ. փետրվարի 27, № 44:
73 «Փայլակ». 1915 թ. ապրիլի 8, № 7:
74 ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 138, лл. 18—19.

ների համար տաք շորերի պատրաստումը: Կանանց կոմիտեն Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեից ստացավ և կատարեց 10600 կտոր զանազան շորերի պատվերներ[75]: Բացի դրանից, Կոմիտեն ռուսական քաղաքների Միությունից և Կովկասի գաղթականական գործերի գլխավոր լիազոր գեներալ Թամամշևից ընդունեց տաք շորերի խոշոր պատվեր, որն ավարտեց 1916 թ. հունվարին, պատրաստելով 64200 կտոր զանազան տեսակի տաք հագուստեղեն՝ 170000 ռ. արժողությամբ[76]: Պատրաստի հագուստեղենն ուղարկվեց Գանձակ, Իգդիր, Ջուլֆա, Էջմիածին և Երևան[77]:

1916 թ. մարտի 17-ին, Թիֆլիսի առաջնորդարանում՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ հայ գաղթականական ընկերությունների և հասարակական հաստատությունների ներկայացուցիչների երկրորդ ժողովը (առաջինը տեղի էր ունեցել 1914 թ. վերջերին), որի ժամանակ որոշվեց կազմել Թիֆլիսի հայկական գաղթականական հինգ կազմակերպությունների, այն է՝ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության և նրան կից գտնվող Կենտրոնական կոմիտեի, Նպաստամատույց, Հայոց գյուղատնտեսական և Ցնայնագործական ընկերությունների և Հայաստանի Վերաշինության հանձնաժողովի ներկայացուցիչներից բաղկացած և համաձայնությամբ կապակցված համաձայնեցուցիչ մի մարմին, որի խնդիրը պետք է լիներ՝ ա) իրազեկ պահել յուրաքանչյուր ընկերության գործունեության մասին, բ) գաղթականության օգնության գործի անհրաժեշտ աշխատանքները բաժանել համաձայնության եկած հինգ ընկերությունների միջև, գ) անհրաժեշտության դեպքում համաձայնեցուցիչ մարմնին ներկայացնել որպես լիազոր ներկայացուցիչ կառավարության և հասարակության առջև, դ) գաղթականական հինգ կազմակերպությունների համար հոգալ նյութական միջոցներ թե՛ կառավարական նպաստներից և թե՛ նվիրատվություններից, ե) ստացված նյութական միջոցները ըստ կարեաց բաժանել ընկերությունների միջև և զ) համաձայնեցուցիչ մարմնի որոշումները պարտադիր համարել հինգ ընկերություններից յուրաքանչյուրի համար[78]:

Սակայն ինչպիսին էլ լիներ համաձայնեցուցիչ մարմնի կարգավիճակը և գործունեությունը, այն, ըստ էության, ի վիճակի չէր համախմբելու գաղթականության հարցով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների գործունեությունը, քանի որ վերջիններիս՝ անկախ իրենց մատուցած մեծածավալ ծառայություններից, յուրահատուկ էին նաև կազմակերպչական սկզբունքային թերություններ: Այսպես, 1) բացակայում էր կազմակերպությունների աշխատանքի համաձայնեցումը, 2) կազմակերպություններից յուրաքանչյուրի գործունեությունը տարանջատված չէր մյուսից՝ ո՛չ տարածքային և ո՛չ էլ առարկայական առումով: Բոլոր կազմակերպություններն անում էին այն, ինչ կարող էին և գործում էին ամեն տեղ, որտեղ կարող էին: Այնպես որ, որոշ շրջաններում նույնիսկ առաջ էր գալիս գաղթականական կազմակերպությունների մրցակցություն, իսկ մյուս շրջաններում, դրանց պակասի հետևանքով,

---

[75] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 250, թ. 2:

[76] «Արև», 1916 թ. նոյեմբերի 27, № 265:

[77] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 250, թ. 2:

[78] «Հորիզոն», 1916 թ. մարտի 8, № 53, նաև ապրիլի 19, № 84, նաև «Մշակ», 1916 թ. մարտի 22. № 64:

գաղթականները կարիք էին զգում անհրաժեշտ օգնության, 3) ինքնուրույն, անկախ վերահսկողության մարմնի բացակայումը, 4) կազմակերպությունների անձնակազմը համալրվում էր ոչ թե ընտրությունների կամ էլ տեղական հասարակության երաշխավորության հիման վրա, այլ կենտրոնի կողմից:
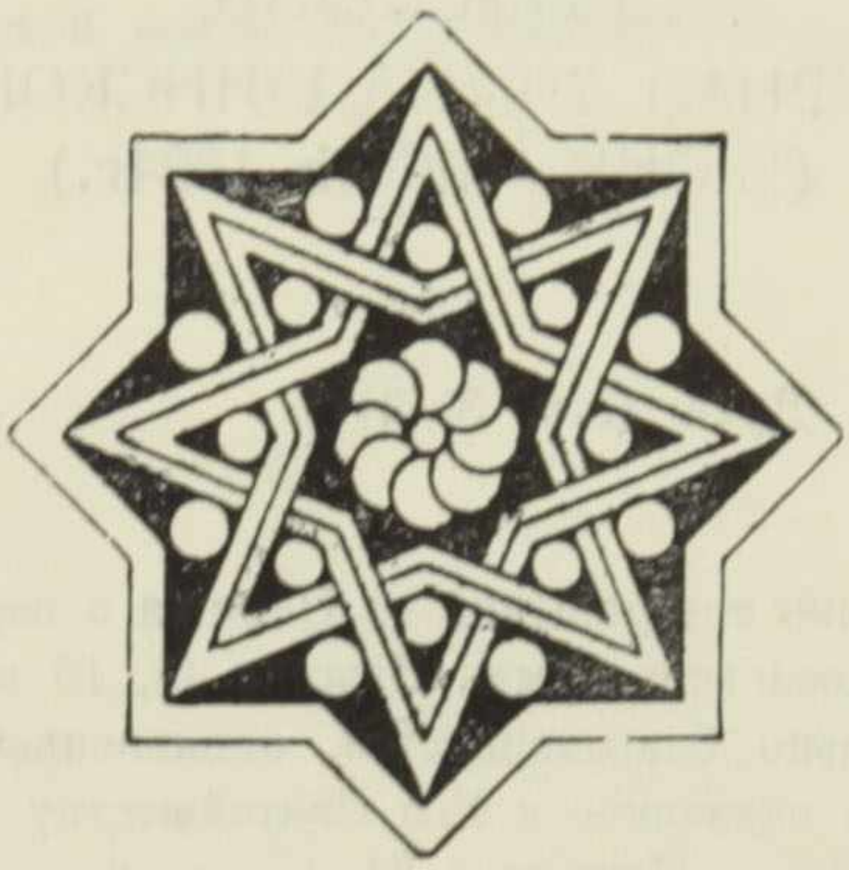
ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅԱԿԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ